

VAN DE REDACTIE

De overheid als 'bouwheer' is regelmatig in het nieuws. Van de HSL en de Betuwelijn tot stadhuizen en bibliotheekgebouwen halen vertragingen en begrotingsoverschrijdingen vette koppen. De overheid kan niet kiezen, besluit tot het duurst mogelijke compromis en laat zich vervolgens beetnemen door de informele bouwkartels, zo is de algemene beeldvorming. De financiën zijn echter maar één kant van de zaak. De overheid is immers ook verantwoordelijk voor de kwaliteit van de openbare ruimte. Juist in haar rol als bouwheer heeft ze de mogelijkheid om deze kwaliteit door goed gekozen projecten te beïnvloeden. Is het wenselijk dat de commercie uniforme publieke plaatsen inricht, voorzien van felgekleurde reclameborden? Of is het in het belang van de gemeenschap dat publieke plaatsen bestaan uit gebouwen en pleinen die het karakter van de plaats accentueren en de idealen van de gemeenschap verbeelden? Maar dan: maakt de overheid deze rol wel waar? Deze thematiek staat centraal in dit laatste nummer van Ruimte in Debat in 2005.

De overheid lijkt nauwelijks meer in staat haar rol van publieke opdrachtgever op een goede wijze te vervullen, zo stelt Adri Duivesteijn (Tweede Kamerlid PvdA) in zijn essay. De heersende ideologisch gemotiveerde bedrijfseconomische benadering is daar debet aan. Om Nederland ook in de toekomst ruimtelijke kwaliteit te geven zullen wij weer opnieuw moeten leren het publieke opdrachtgeverschap als ordenend instrument optimaal in te zetten.

Het is waar dat de overheid uit het gezicht verdwijnt en daarmee de publieke gebouwen, de monumenten en de kwaliteitsnormen die het alledaagse overstijgen, reageert Aaron Betsky (directeur NAi). Maar het heeft weinig zin alleen maar te dromen van een overheid die kwaliteit in de openbare ruimte waarborgt. Wat Nederland nodig heeft, is openbare ruimte die echt open is.

In de Ruimteberichten kijkt Hanna Lára Palsdottir naar de mate waarin in Nederland niet in publiek maar juist in particulier opdrachtgeverschap wordt gebouwd.

De (laatste) column van Bernard Hulsman gaat over de zin en onzin van het herbouwen van oude, vernietigde bouwwerken: Anton Pieck kitsch.

Wilt u reageren op het essay van Duivesteijn of een van de andere bijdragen, en daarmee uw bijdrage leveren aan het publieke debat, stuur dan uw reactie naar ruimte-in-debat@rpb.nl.

VITRUVIUS, WAER BESTU BLEVEN? OP ZOEK NAAR NIEUW EN KRACHTIG PUBLIEK OPDRACHTGEVERSCHAP

ADRI DUIVESTEIJN, TWEDE KAMERLID VOOR DE PVDA, M.M.V. WILLEM
MINDERHOUT, INHOUDELIJK MEDEWERKER VAN DUIVESTEIJN

*'Vitruvius waer bestu bleven mi lanct na di gheselle myn.'**

Nederland staat aan de vooravond van een ingrijpende ruimtelijke transformatie, waarbij de overheid eigenlijk nog slechts over publiek opdrachtgeverschap en schaarse publiek investeringen als ordenend instrument beschikt. De overheid lijkt echter nauwelijks meer in staat te zijn de rol van publieke opdrachtgever op een goede wijze te vervullen. De heersende ideologisch gemotiveerde bedrijfseconomische benadering is daar debet aan. Vitruvius' drieslag, op sterven na dood door de neoliberale wind die door overheidsland waait, moet gereanimeerd worden. Om Nederland ook in de toekomst ruimtelijke kwaliteit te geven zullen wij weer opnieuw moeten leren het publieke opdrachtgeverschap als ordenend instrument optimaal in te zetten.

*Vrij naar het Middelnederlandse gedicht
'Egidius waer bestu bleven', anoniem, ca. 1380.

PUBLIEK OPDRACHTGEVERSCHAP EN DE RUIMTELIJKEORDENINGSOPGAVE

Van de drie principes van de bouwkunst van Vitruvius – de *utilitas* (gebruikswaarde), de *venustas* (belevingswaarde) en de *firmitas* (toekomstwaarde) – lijkt de gebruikswaarde momenteel het meeste gewicht te krijgen. Helaas heeft het huidige bedrijfs-economische denken weinig te maken met de vroegere architectuurstroming waarin 'form follows function' vaak op een briljante wijze werd gecombineerd met *venustas* en *firmitas*. De huidige gebruikswaarde moet vaak worden gekenschetst als het absolute 'minimal' uit de vele kansen op kwaliteit. Ik erken dat het evenwichtig hanteren van de drie principes van Vitruvius geen kant-en-klare antwoorden geeft op vragen met betrekking tot de kwaliteit van de gebouwde omgeving. Ze hebben juist de tand des tijds doorstaan omdat ze zo vaag zijn. Iedere tijd dient er weer haar eigen betekenis aan te geven en nieuwe accenten te leggen. Het gaat echter fout als niet over alledrie de aspecten wordt nagedacht en ze niet alledrie worden meegewogen in een poging om publiek opdrachtgeverschap een nieuwe betekenis te geven.

Toen ik op 9 juni van dit jaar het eerste exemplaar van de RPB-uitgave 'Schoonheid is geld!' in ontvangst mocht nemen (Dammers et al. red.), herkende ik in deze uitgave mijn zorg voor de kwaliteit van de gebouwde omgeving. De auteurs willen de marginale betekenis versterken die aan belevingswaarden wordt toegekend. Zij stellen voor om belevingswaarden in geld uit te drukken opdat deze een grotere rol kunnen spelen in maatschappelijke kosten-batenanalyses.

Ik vond het essay interessant, maar toch schrijnde er iets. Ik verwoordde mijn twijfel aldus: 'Economentaal wordt zo, net als het

geld in de economie zelf, de gemeenschappelijke taal, waarin belangrijke maatschappelijke besluiten worden genomen. Zie de pogingen om op economische gronden uitgaven aan kunst en cultuur te legitimeren. Ik vind dat er dan toch altijd de verkeerde taal gehanteerd wordt' (Duivesteijn 2005a). Als het gehanteerde dialect dan ook nog dat van de bedrijfseconomen is, die immers graag binnen afzienbare termijn een 'return on investment' willen zien, is het vrijwel onvermijdelijk dat gebruikswaarde een onevenredig groot gewicht krijgt ten opzichte van de twee andere klassieke uitgangspunten van Vitruvius: toekomstwaarde en belevingswaarde. Ik onderken echter de noodzaak om een nieuwe gemeenschappelijke taal te ontwikkelen waarin die drie uitgangspunten weer in evenwicht zijn. Juist ook om de gebruikswaarde van publieke investeringen op een langere termijn veilig te stellen. Nederland staat aan de vooravond van een grote ruimtelijke transformatie waarbij het publieke opdrachtgeverschap nog één van de weinige concrete interventiemogelijkheden is die de overheid rest.

De Nota Ruimte is tamelijk verhullend als het gaat over de omvang van de op handen zijnde ontwerpogave. De Vijfde Nota prognosticeerde deze opgave tot 2030 wel in kwantitatieve zin. Zo zal de bevolking toenemen van 16 tot 18 miljoen. Maar liefst dertig procent van onze ruimte zal van functie veranderen: voor 'rood' is 200.000 ha extra nodig, voor 'groen' 1 miljoen ha extra en de ruimte die door infrastructuur in beslag wordt genomen, zal bijna verdubbelen (45%). Het agrarisch landgebruik neemt af met minimaal 170 en maximaal 145.000 ha. De fysieke afstand tussen de diverse functies zal verder toenemen, doordat de bereikbaarheid belangrijker wordt

dan de nabijheid. Mede hierdoor zal de mobiliteit per auto stijgen met zo'n 60 à 75 procent.

Relevant is niet de vraag of deze cijfers kloppen. Wel dat ze duidelijk maken hoe ingrijpend Nederland in korte tijd zal gaan veranderen. De vraag is of wij ons daarop hebben voorbereid.

Bestuurlijk Nederland staat dus voor de opdracht om inhoud te geven aan een omvangrijke ontwerpogave. Tegelijkertijd is het bijna alle instrumenten om dat te doen kwijtgeraakt. Het lijkt een logisch gevolg van de verregaande liberalisering van de ruimtelijke ordening. Door die liberalisering heeft de politiek de Rijksoverheid én zichzelf meer en meer op afstand geplaatst en bevoegdheden gedecentraliseerd. Het in de negentiger jaren ingezette streven naar 'minder overheid, meer markt' binnen het volkshuisvestingsbeleid geldt nu ook voor de ruimtelijke ordening. 'Overheidsinterventies zijn uit, marktwerking is in.' Naar mijn overtuiging kunnen beide echter niet zonder elkaar. De markt heeft niets aan een machteloze overheid.

Publieke investeringen zouden deze machteloosheid deels kunnen compenseren. Maar ook dit instrument heeft ernstig aan kracht ingeboet. Er zijn uiteraard positieve uitzonderingen. Denk aan het stadhuis van Den Bosch, maar vooral aan investeringen in specifieke culturele voorzieningen. Het Rijksmuseum en het Muziekgebouw in Amsterdam zijn overtuigende voorbeelden van de betekenis van publiek opdrachtgeverschap. Ik zie momenteel in het publieke domein echter overwegend een bedroevend gebrek aan visie en durf en een structurele onderwaardering voor kwaliteit, voor belevings- en toekomstwaarde. Publieke investeringen zie ik, geïnspireerd door Hans

Mommaas (2002), vooral als een culturele activiteit in de brede betekenis van het woord. Een taal die deze culturele dimensie goed kan verwoorden, is de taal die we nodig hebben.

DE GEVOLGEN VAN DE ECONOMISERING VAN HET DENKEN

Bij investeringen in wat als 'rendabele belevingswaarde' wordt beschouwd – Mommaas noemt dit de 'de culturele factor als onderdeel van een economische groei-strategie' –, dreigt het gevaar dat de fixatie op rendement leidt tot beslissingen die niet gericht zijn op versterking van de identiteit van de plek – Vitruvius' *venustas* –, maar op de attractiviteit voor (koopkrachtige) 'derden'. Identiteit als attractie blijft dan een oppervlakkige make-up over de werkelijkheid: een kunstmatige identiteit voor steden in travestie. David Harvey noemde in zijn RPB-lezing in De Balie de internationale faam van de Amsterdamse Wallen een zeer expliciet voorbeeld van de manier waarop steden hun identiteit prostitueren (zie Minderhout 2004). Meestal gaat het subtiele, maar om 'verhandelbaar' te worden, moet die uniciteit exploiteerbaar worden gemaakt. Dit brengt de nodige gevaren van vervlakking en juist verlies van uniciteit met zich mee. Zo citeerde Harvey een Amerikaan, die Europa wel leuk vond, maar de voorkeur gaf aan Disneyland omdat je daar niet zover hoeft te reizen van de ene naar de andere attractie.

De economisering van het denken houdt onvoldoende rekening met toekomstige ontwikkelingsmogelijkheden. Vooral, maar niet uitsluitend, bij investeringen in de infrastructuur leidt de bedrijfseconomische benadering tot een eng rendementsdenken. Infrastructurele werken worden vooral beschouwd als ingrepen om een bepaald

knelpunt op te heffen. De potentie om actief ontwikkelingen te sturen, te stimuleren, of juist af te remmen wordt onvoldoende in ogenschouw genomen. Voor effecten van de aanleg die wenselijke ruimtelijke ontwikkelingen juist uitsluiten, heeft men meestal helemaal een blinde vlek. Pogingen om tot meer integrale afwegingen te komen, zijn ondanks veel lippen dienst schaars.

De veronderstelling dat kwaliteit altijd duur is, acht ik bovendien onjuist. Dat geldt wellicht voor uitzonderlijke gevallen als de Erasmusbrug, of – in extreme mate – voor het Sydney Opera House, maar er is genoegzaam aangetoond dat je voor elk budget zowel kwalitatief slechte als goede projecten kunt realiseren. Wel geldt in veel gevallen de oud-Nederlandse wijsheid, dat 'goedkoop duurkoop is'. Veronachtzaming van de toekomstwaarde en de belevingswaarde en een focus op de gebruikswaarde, heeft uiteindelijk een averechts effect: de gebruikswaarde neemt hierdoor af. Het leidt tot eenvormigheid enerzijds en wegwerpstedebouw en wegwerparchitectuur anderzijds. Dit zegt overigens veel over onze huidige 'identiteit', want ze is kenmerkend voor een samenleving waar de private 'quick win' belangrijker wordt gevonden dan een duurzame bijdrage aan 'de publieke zaak'. Een herstel van de publieke zaak staat of valt bij het betrekken van de burger bij de vormgeving van de Nederlandse ruimte.

VOORBEELDEN

Hoewel op het ergste voorbereid, was ik als voorzitter van de Tijdelijke Commissie Infrastructuurprojecten verbijsterd door de wijze waarop men bij grote projecten omgaat met de kwaliteit van het ontwerp. Met 'ontwerp' bedoel ik niet verfraaiing en

opsmuk, maar wat de eerste moderne architecten vroeger 'functionele schoonheid' noemden. In de definitie van Yap Hong Seng: 'Ontwerpen is de integratie van uiteenlopende problemen resulterend in vormgeving.'

De HSL is misschien wel het meest bizarre voorbeeld van wat ik 'de teloorgang van het ontwerp' zou willen noemen. Met torenhoge ambities is dit prestigieuze project gestart, om gedurende een mislukt aanbestedingsproces kwalitatief volledig te worden uitgekleeft. En waar een overschrijding van het formele budget leidt tot grote politieke commoties, zien wij aan de andere kant dat de minister door diezelfde Tweede Kamer in het geheel niet is aangesproken op bezuinigingen op de aanvankelijk nagestreefde kwaliteit. Het is niemand duidelijk hoeveel geld er verloren is gegaan door deze bezuiniging op kwaliteit te accepteren, aangezien deze, naast de belevingswaarde, in het bijzonder de toekomstwaarde van het HSL-project sterk heeft verminderd. Toch waren er twee belangrijke criteria voor het ontwerp: minimalisering van zowel het ruimtebeslag als de barrièrewerking. Op basis van een referentiemodel zouden deze ontwerpcriteria door middel van 'Design & Construct' tot een goed ingepast tracé moeten leiden. In de aanbesteding bleken echter grote coördinatieproblemen te ontstaan tussen de (vijf!) aannemers van de onderbouw onderling. Later werden deze problemen nog gecompliceerder, met de komst van de infraprovider die verantwoordelijk was voor de realisering van de bovenbouw. Een integraal ontwerp – 'Design & Construct' – verwerd tot 'Engineering & Construct', waarbij iedere aannemer zo zijn eigen oplossingen had, die op één of andere manier aan elkaar moesten worden gebreed. Aanvullende eisen van lokale overheden werden ad hoc opgelost en droegen niet bij

aan de realisatie van het nagestreefde strakke ontwerp. Wat nu gerealiseerd wordt, is daardoor niet alleen veel minder ambitieus in schoonheid dan aanvankelijk de bedoeling was, maar ook worden rond het HSL-tracé veel ruimtelijke ontwikkelingen onnodig belemmerd als gevolg van het ruimtebeslag en de barrièrewerking van het tracé.

Werd bij de HSL in ieder geval nog een goede vormgeving nagestreefd, vaak is dat niet eens het geval. Ik mocht dat het meest schril ervaren tijdens een bijeenkomst van het bestuurlijk overleg Noordvleugel Randstad. Alle bestuurders, al dan niet verantwoordelijk voor de inrichting van de ruimte binnen hun jurisdictie, zaten hier bij elkaar om over de toekomst van de Noordvleugel tot plannen te komen. Hier werd niet nagedacht over een – gezamenlijk – ontwerp voor de Noordvleugel. Wat er wel plaatsvond, zou ik de naam ‘onderhandelingsplanologie’ willen geven. In een groot monopolyspel schoven de toekomstige woningbouwlocaties over de kaart, waarbij het vooral ging over de verdeling van de kwantiteiten. Wat vroeger een vanzelfsprekendheid was, namelijk een stedenbouwkundig plan – al dan niet met alternatieven en varianten – op basis waarvan gebieden als woningbouwlocatie zouden kunnen worden toegewezen, was hier volstrekt afwezig. Veel bestuurders leken er vooral in geïnteresseerd zoveel mogelijk locaties in ontwikkeling te mogen brengen. Het was de kwantiteit die telt; de kwaliteit is blijkbaar van latere zorg (Duivesteijn 2005b).

Goed publiek opdrachtgeverschap begint, naar mijn overtuiging, met het opstellen van een programma van eisen en het aanstellen van deskundigen (onder andere

stedenbouwers) die in staat zijn het bestuurders mogelijk te maken besluiten te nemen op basis van plannen waarin de volledige complexiteit van de ontwerpopgave is doorgrond. Het is merkwaardig dat zoiets vanzelfsprekends in het bewustzijn van bestuurders zo ver naar de achtergrond is verdwenen. Dat is vooral jammer omdat een goed ruimtelijk plan juist ook veel ruimte kan scheppen voor een veelvoud van private initiatieven. De liberalisering van de woningmarkt lijkt het particulier initiatief (‘de markt’) alle ruimte te geven, maar schijn bedriegt. In wezen is de ontwikkeling, en daarmee de vormgeving, van onze woningen en onze woonomgeving in handen gekomen van een zeer beperkte groep projectontwikkelaars die voor een anonieme markt van ‘woonconsumenten’ bouwt. Het gevolg is een enorme uniformering van de woning en een daarmee gepaard gaande vervlakking van de woonomgeving op vrijwel alle uitbreidingslocaties. Hier zou een rehabilitatie van het publieke opdrachtgeverschap weer ruimte kunnen en moeten bieden aan een veelvoud van particuliere initiatieven. Het opdrachtgeverschap is een mobiliseringstrategie bij uitstek, om variëteit en ‘identiteit’ tot stand te brengen.

PLAATS: PUBLIEKE INVESTERINGEN ALS ‘BEHANG’

Voor bestuurders is het werken met deskundigen een vorm van permanente educatie. Als wethouder Ruimtelijke Ordening van Den Haag werkte ik een tweetal jaren zeer intensief samen met Carel Weeber aan het Spuikwartier. Nog altijd staat zijn uitspraak in mijn geheugen gegrift, dat: ‘publieke gebouwen het behang van de stad zijn’. Het Spuikwartier moest zich naar buiten keren, met de bouw van een concertzaal en een bibliotheek. Hoe het niet moest, was te zien bij Station

Den Haag Centraal. Daar waren, aldus Weeber, de Koninklijke Bibliotheek, het Rijksarchief en het Ministerie van Buitenlandse Zaken als ‘rollen behang in een hoek gezet’. Met deze metafoer liet Weeber zien dat publieke investeringen – op zijn minst óók – moeten worden gezien als een kans om publieke ruimte vorm te geven, en te stofferen. Met een goed stedenbouwkundig plan hoeft dat meestal geen cent extra te kosten.

Publieke gebouwen, of deze nu voor overheidsinstellingen zijn bestemd of voor culturele functies, kunnen dus als ‘behang van de stad’ bijdragen aan de identiteit van diezelfde stad. De buitenkant is daarbij net zo belangrijk als de binnenkant en de verbinding tussen die twee: de toegankelijkheid. Ook dit kan ik illustreren met een goed en een slecht voorbeeld.

De recente geschiedenis van de Rijksdag vind ik een inspirerend voorbeeld. Het herenigde Duitsland besloot het gebouw met de zo beladen geschiedenis een nieuwe toekomst te geven als parlamentsgebouw. Hoewel hij niet de winnaar van de competitie was, werd Norman Foster gekozen als architect.

Fosters eerste ontwerp, met een scherp onderscheid tussen oud- en nieuwbouw, werd door de opdrachtgever verworpen. Die wilde een moderne architect, maar ook een rehabilitatie van het oude gebouw. Daarop volgde een strijd tussen architect, opdrachtgever en publieke opinie, vooral over de door de opdrachtgever gewenste herbouw van de koepel. Foster was tegen, omdat hij de koepel als een symbool beschouwde van ondemocratische macht.

Het was een intense confrontatie tussen twee visies op hoe je met de geschiedenis én met de toekomst omgaat. Het leidde tot

een gebouw dat je een compromis kunt noemen, maar dan wel een superieur compromis. Het meest fascinerende is dat het een gebouw is geworden van mensen. Foster heeft de bevolking op een spectaculaire manier dicht bij het parlement gebracht in een transparante, toegankelijke, openbare arena. Overal zijn doorkijkjes en zie je mensen lopen. Van een symbool van het absolutisme is de koepel omgetoverd in een democratische ‘landmark’ zonder weerga.

In welke andere hoofdstad is het parlamentsgebouw de grootste toeristische attractie? In Den Haag zeker niet. Architect Pi de Bruijn heeft er destijds voor gevochten de stad te integreren in het Tweede Kamergebouw. De grote hal moest een nieuwe openbare straat worden, zodat burgers en parlement bijna automatisch met elkaars bestaan zouden worden geconfronteerd. Die strijd heeft hij verloren. Met als bizar resultaat dat je in het gebouw geen mens tegenkomt die er niet met een duidelijk doel is gekomen. Dat versterkt de neiging om het politieke bedrijf te zien als iets dat zich afgewend van de samenleving afspeelt. Zelfs bezoekers moeten met dit isolement meegaan, want terwijl de kameraleden in de wandelgangen nog naar buiten kunnen kijken, ontbreekt op de publieke tribune ieder raam. Architectuur kan de afstand tussen kiezers en gekozenen niet oplossen, maar ze kan wel bijdragen aan het verkleinen of het vergroten ervan. Binnenkort wordt een poging ondernomen om de hal van het Tweede Kamergebouw alsnog open te stellen voor het publiek. De Rijksdag leert dat dit eigenlijk niet ver genoeg gaat. Een grondige verbouwing van het Kamergebouw om de scheiding tussen politiek en samenleving letterlijk en symbolisch te doorbreken, is geen overbodige luxe. Duitsland is ons dit keer voorgegaan

8

met een parlamentsarchitectuur waarop iedere democratie jaloers kan zijn.

TIJD: PUBLIEKE INVESTERINGEN ALS SPELBEPALERS

Ruimtelijke ingrepen leggen gebruiksmogelijkheden vast voor minstens vijftig jaar en sluiten andere gebruiksmogelijkheden dus voor diezelfde periode uit. Het ‘bouwen’ is pas het begin; daarna begint hét, of niet. In de woorden van Seamus Heany:

We marked the pitch: four jackets for four goalposts./That was all.

(...)

There was fleetness, furtherance, untiredness/In time that was extra, unforeseen and free.

Het beeld dat Heany hier schetst geeft precies weer wat ik bedoel met het rekening houden met toekomstige ontwikkelingen. Je legt vier jassen op een veldje en – hup! – er kan gevoetbald worden. Publiek opdrachtgeverschap kan vaak op net zo’n simpele manier betekenis geven aan de ruimte. Als je de jassen op de goede plek weet te leggen, krijgt de ruimte identiteit en functie. Hoe weet je echter welke jas je waar moet leggen? Een goede publieke opdrachtgever is daarom zorgvuldig en beziet niet alleen de economische, maar ook de sociale en culturele ontwikkelingspotentie van een bepaalde plek. Doet hij dat niet, dan kan hij grote schadelijk effecten veroorzaken. Zo moesten bij de Rotterdamse stadsvernieuwing de door speculatiebouw tot stand gekomen rooilijnen in de oude wijken koste wat het kost worden gehandhaafd. Op sloop stond een taboe en er moest dus gerenoveerd worden. Om een maximaal economisch rendement te behalen werd er ‘opgetopt’: de zolder werd een

verdieping. Het resultaat laat zich beschrijven als ‘institutionalisering van ellende’ en Rotterdam betaalt daar momenteel de prijs voor.

Er zijn gelukkig ook veel voorbeelden waar ‘de jassen’ wél op de goede plek zijn gelegd. Een van de meest spectaculaire voorbeelden, weliswaar een wat dure jas, is de bouw van het Guggenheimmuseum in Bilbao. Hier werd letterlijk en figuurlijk een restruimte middenin een verkeersknooppunt omgetoverd tot een plek met een ongekende dynamiek. Deze nieuwe ‘verkeersknoop’ ontwikkelde zich razendsnel tot een interessante stedelijke plek en werd bepalend voor het imago van Bilbao. Op een andere schaal is er een vergelijkbare interventie in Amsterdam gaande met het nieuwe Muziekgebouw. Deze weloverwogen interventie aan de Amsterdamse IJ-oever maakt dat het IJ in het leven van cultureel Amsterdam zal worden verankerd. Daarmee zijn bezoekers, en inwoners, van de stad naast het Nieuwe Muziekgebouw een ervaring rijker.

De kenmerken van de plek en vooral de ontwikkelingspotentie zijn aspecten waar grondig over nagedacht moet worden. Ruimtelijke ingrepen komen altijd op een ‘bepaalde plaats’ tot stand. Opdrachtgevers die in een benodigd aantal vierkante meters denken en/of in maximalisatie van de grondexploitatie, missen een dimensie. Ook is het een misvatting dat een bouwproject bij oplevering ‘af’ is. Dan begint het pas. Iedere plek is uniek, maar iedere plek is vooral uniek door zijn wisselwerking met de omgeving. Niet de vraag ‘waar is het’ is interessant, maar ‘waar ligt het ten opzichte van andere plekken?’, ‘waar heeft het (in potentie) een relatie mee?’.

9

Als het nadenken over de potentie van een plek leidt tot een stedenbouwkundige visie, hoeft dat niet onmiddellijk tot resultaat te leiden, maar kan er stap voor stap naar toegewerkt worden. Soms doen zich echter ineens ruimtelijke kansen voor die je, als je ze ziet, kunt grijpen. Neem bijvoorbeeld de bouw van het tien jaar geleden opgeleverde Haagse stadhuis. De plannen waren al klaar om het bestaande stadhuis uit te breiden, ergens ver van de Binnenstad, en op het Spui waren legio andere voorzieningen denkbaar. Maar deze plek in de stad had iets magisch: centraal gelegen in de stad, een ov-knooppunt, op het snijvlak van diverse onsamenhangende 'sferen'. Hier kwamen de historische, koop-, werk-, en culturele stad samen. In het Spuikwartier zelf vormde zich al een cluster van culturele instellingen: Philipszaal, Danstheater en het – niet voor niets kort daarvoor in die omgeving gerealiseerde – 'Margetheater' (Theatercentrum). Er begon zich hier weliswaar iets spannends te ontwikkelen, maar de samenhang ontbrak nog. Als het gemeentebestuur destijds op deze plek de markt zijn werk hadden laten doen, was er – in het meest gunstige geval – een bankgebouw of winkelcentrum gekomen. Deze centrale plek schreeuwde echter om een publiek bestemming. Het nieuwe stadhuis in combinatie met de centrale bibliotheek bood de mogelijkheid om de binnenstad te helen en – zie de factor tijd – heeft die binnenstad daarmee in een zeer positieve ontwikkelingsrichting gestimuleerd.

Toch is het stadhuis minder uniek dan het lijkt. Het gaat erom dat publieke opdrachtgevers zich bewust zijn van het feit dat zij dagelijks kansen hebben om het 'geluk' af te dwingen. Dat kan door goed na te denken over welke functies je waar wilt realiseren en waar juist niet. Als de gelegenheid zich dan voordoet, is de bestuurder aanzet.

PUBLIEK OPDRACHTGEVERSCHAP ALS CULTURELE ACTIVITEIT

Een wedergeboorte van het publieke opdrachtgeverschap kan, naar mijn stellige overtuiging, alleen gestalte krijgen wanneer ze werkelijk samengaat met een rehabilitatie van de stedenbouw en architectuur. Opdrachtgevers moeten hun – helaas te vaak voorkomende – badinerende houding over het ontwerpvak loslaten. In de ruimtelijke ordening is het ontwerp juist bondgenoot, het integratiekader waarbinnen alle functies een betekenisvolle plek kunnen krijgen. Het voorkomt eenzijdige oplossingen en biedt de basis waarbinnen publieke belangen en doelstellingen kunnen worden veiliggesteld. Een publieke opdrachtgever zou dus een coalitie moeten aangaan met de wereld van de stedenbouw en architectuur. De allermooiste voorbeelden van wat ik goed opdrachtgeverschap vind, vloeien voort uit een langdurige relatie van een architect/stedenbouwkundige met een stad. Denk aan Palladio in Vicenza en Plečnik in Ljubljana. In Nederland is de hand van Berlage in Amsterdam en van Dudok in Hilversum nog steeds bepalend voor de identiteit. Ook zij kregen de tijd om architectuur te maken die op haar plek viel in de stad.

De hedendaagse Nederlandse architecten staan op een hoog (internationaal) niveau, maar hun werkterrein is vaak schraal. Waar is de band tussen architect en stad? Waar is de stad die een architect ruimte en tijd biedt? Waar is de architect met een consistente vernieuwingsdrang én een geduldige liefde voor het kleine en subtiele dat een stad bijzonder maakt? Een ontmoeting als tussen Palladio en Vicenza of tussen Plečnik en Ljubljana is zeldzaam en van alle tijden. Het kan ook nu gebeuren, hier. Waar is de publieke opdrachtgever die een dergelijke

relatie nog durft aan te gaan? Publiek opdrachtgeverschap is altijd een culturele daad, en niet alleen als het de bouw van een theater of museum betreft. De staat van het publieke opdrachtgeverschap zegt veel over de staat van onze cultuur. Onze huidige welvaart is meer en meer gemarginaliseerd tot vooral private welvaart, die we gebruiken om ingrijpende modernisering door te voeren in ons persoonlijk bestaan, of om het rendement van individuele ondernemingen op te jagen. We doen dat met nieuwe informatie- en communicatiemiddelen, andere verdelingen tussen werk en vrije tijd en nadruk op lifestyle en design. Op die gebieden voltrekken zich vitale culturele ontwikkelingen. Diezelfde vitaliteit missen wij vooralsnog in het publieke opdrachtgeverschap, bijvoorbeeld bij de bouw van publieke gebouwen of bij de inrichting van de openbare ruimte.

Als ik op dit moment denk aan cultureel opdrachtgeverschap, dan denk ik dus niet alleen aan de bouw van theaters en musea, maar bijvoorbeeld ook aan de bouw van de hsl-stations. Als we een uniform programma voor een publieke functie naar een hoger plan willen tillen, dan zullen we meer aandacht moeten hebben voor de waarde van het publieke domein. De werkelijke competitie tussen de steden die de unieke mogelijkheid hebben om een hsl-station te bouwen, ligt dan ook niet in de verscheidenheid van de programma's. Die ligt in de vraag hoe het publieke domein waardigheid en democratische allure kan krijgen. In de hsl-projecten kan de architectuur weer een klassieke betekenis krijgen. Zie Calatrava's station in Lyon en het in bouw zijnde station voor Ground Zero in New York, of Fosters London BAA Stansted Airport. Zo krijgt 'identiteit' er

een nieuwe lading bij, namelijk die van een architectonische renaissance in de eenentwintigste eeuw.

Kan cultureel opdrachtgeverschap, of publiek opdrachtgeverschap als culturele activiteit, dan een afdoende antwoord geven om de door mij kort geschetste transformatieopgave waarvoor we ons gesteld zien succesvol te volbrengen? Een eerste stap is om ontwerpogaven als zodanig te herkennen. Het Groene Hart, Waterland, de Noord- en Zuidvleugel van de Randstad zijn dergelijke dringende ontwerpogaven, maar zeker ook de ontwikkeling van 'Schiphol' zou een ontwerpogave van de eerste orde moeten zijn. Voor al deze ontwerpogaven zou moeten gelden dat op basis van een ontwerp, dat rekening houdt met de lokale kenmerken, enthousiasme en betrokkenheid kunnen worden gemobiliseerd. Zo kan publiek opdrachtgeverschap strategisch worden ingezet. Tegelijkertijd biedt het ontwerp zekerheid aan particuliere investeerders dat hun investeringen passen binnen een weloverwogen en duurzame langetermijnvisie van de overheid.

Ik denk dat de overheid ook op andere vlakken het prijsgegeven terrein moet herwinnen. Maar als publiek opdrachtgeverschap ervoor zorgt dat het stedelijke behang weer fris oogt, de jassen op de goede plaats liggen en de stedeling en de plattelandsbewoner betrokken worden en zich betrokken voelen, dan kan het spel in het stedelijke veld een boeiende aanblik geven en uitnodigen om in de geest van Vitruvius mee te werken aan een nieuwe vormgeving van Nederland. Een vormgeving waarin we onszelf herkennen en waar we trots op kunnen zijn.

LITERATUUR

Dammers, Ed, Willemieke Hornis & Jaap de Vries (red.) (2005), *Schoonheid is geld! Naar een volwaardige rol van belevingswaarden in maatschappelijke kosten-batenanalyses*, Rotterdam/Den Haag: NAI Uitgevers/RPB.

Duivesteijn, Adri (2005a), 'Is alles van waarde weerloos?', RPB website.

Duivesteijn, Adri (2005b), 'De noodzaak van een inspirerend publiek opdrachtgeverschap', in: *De Gouden Piramide 2004*, Rotterdam: Uitgeverij 010.

Minderhout, Willem (2004), 'David Harvey in De Balie: De monopolistische voordelen van de eigen identiteit', 04.01.2004, RPB website.

Mommaas, Hans (2002), 'Over de culturele dimensie van de ruimte', in: *Levende Stad*, Den Haag: Ministerie van VROM.

Ruimte maken, ruimte delen. Vijfde Nota over de Ruimtelijke Ordening 200/2020, Den Haag: Ministerie van VROM (2001), Hoofdstuk 4.

VOORDELIGE AANBIEDING: NEDERLAND

AARON BETSKY, DIRECTEUR NEDERLANDS ARCHITECTUUR INSTITUUT

Het is waar dat de overheid uit het gezicht verdwijnt en daarmee de publieke gebouwen, de monumenten en de kwaliteitsnormen die het alledaagse overstijgen, zoals Duivesteijn meent. Maar het heeft weinig zin alleen maar te dromen van een overheid die kwaliteit in openbare ruimte en gebouwen waarborgt en ons uit de nachtmerrie van ‘value engineering’ bevrijdt. We moeten ons in plaats daarvan afvragen welk aspect van de werkelijkheid die we samen bouwen, bewonen en gebruiken voor iets gemeenschappelijk en duurzaam moet staan.

Dit land staat namelijk in de uitverkoop. De openbare ruimte van Nederland wordt een winkelcentrum. De Hoogstraat en de Marktstraat en elk andere hoofdstraat van elk dorpje en stad is een winkelweg geworden die de c&a met de v&d verbindt via de Blokker, de Douglas en het Kruidvat. Was Schiphol allang een van de grootste winkelcentra in Noord-Holland, nu worden de treinstations ook hangars voor winkelketens, en als de ‘sleutelprojecten’ worden gebouwd zullen de perrons en de wachtruimten moeilijk te vinden zijn in het oerwoud van de commercie. Postkantoren – in zoverre als die nog bestaan – en zelfs gemeentekantoren worden plekken waar je nu niet alleen potloden en een kiekje voor je paspoort kan kopen, maar ook een pak melk er een nieuwe ziektekostenverzekering. Nederland verwinkelt.

Op zich is daar natuurlijk niets mis mee. ‘Shoppen’, zoals dat nu heet, is ons nieuwe ritueel geworden. Het is wat we doen als we niet werken of slapen of op een andere manier onszelf bezighouden. Het verbindt ons aan de wereld. We komen in onze gang van schap naar kassa naar etalage andere mensen tegen en zien onszelf weerspiegeld in een wereld van producten. De horeca heeft de plaats van de kerk ingenomen en de winkelstraat die van de markt. In het winkelen gebruiken en maken we een openbare ruimte die op zich democratisch is. Iedereen mag er zijn, als je je maar aan de regels houdt, zelfs als niet iedereen iets kan kopen. Al dat winkelen betaalt bovendien voor de publieke werken, of zoals dat tegenwoordig heet, infrastructuur, die we allemaal nodig hebben. Winkelen houdt de stad levendig, zorgt voor goed gebruikte en gedeelde openbare ruimte, en onderbouwt de fysieke structuur van onze samenleving.

14

Toch moet je vragen stellen bij deze privatisering van de essentie van onze gedeelde werkelijkheid. De grootste bedreiging is angst: door de vrees die we hebben dat we beroofd, beledigd of opgeblazen worden is de openbare ruimte tegenwoordig een steeds meer gecontroleerde verzameling zorgvuldig afgebakende gebieden waarin, zoals Rem Koolhaas het zegt, ‘all conditioned space is conditional’. Niet alleen moet men zich aan de regels houden, maar hoe beter verzorgd de openbare ruimte is, hoe meer het op subtiele en soms hele botte manieren ‘anderen’ buiten houdt. Een allochtoon uit Sloterveer zal zich in de P.C. Hooftstraat niet gemakkelijk voelen en de politie staat in elke winkelstraat klaar om degenen te weren die zich te luidruchtig gedragen. Het winkelcentrum vervangt de markt – soms letterlijk, zoals in Rotterdam, waar een gedeelte van het marktplein overdekt onder een boog van dure appartementen zal liggen. ‘Nederland wordt schoner’, beweert onze overheid, maar dat betekent ook een zekere mate van sociale zuivering.

15

In het buitenland is de situatie vaak veel erger en wat dat betreft gaat het in Nederland, in vergelijking met de situatie in de Angelsaksische landen, nog niet zo snel. Waakzaamheid is geboden tegen al te veel waken, maar de strijd is daar nog niet geslecht. Wat wel gebeurt, is dat de wirwar van winkels en hun boodschappen de openbare ruimte volledig lijken te doen verdwijnen. De vraag wordt dan wat de gedeelde ruimte, de stad die ons samenbrengt en de structuren die ons aan elkaar binden, eigenlijk nog zijn. Nederland is al een vrij homogeen land, waar elk stadje op het andere lijkt, maar nu zijn de meeste daarvan helemaal niet van elkaar te onderscheiden omdat dezelfde reclame de boventoon voert. Zelfs de gebieden die open zouden moeten zijn worden niet gespaard. Openbare ruimten zijn moeilijk te onderhouden en vrij te houden van gevaar, dus moeten ze ook worden uitbesteed worden aan private ondernemingen, worden omringd door winkels, of worden uitgebaat door de horeca. Infrastructurele knooppunten zijn commerciële en geen ankers van het openbare leven geworden.

Architecten en stedenbouwkundigen in dit land zijn zich natuurlijk van die gevaren bewust, en proberen dan ook de vloedgolf van privatisering te overstijgen – in de grote stationskappen die over Utrecht en Rotterdam zullen verrijzen – of te ondergraven, zoals in de Haagse tramtunnel. Zij proberen een vormtaal te maken die zo groot, zo vreemd en zo open is dat de commercie er geen vat op kan krijgen. Onze infrastructuur en onze openbare ruimte worden daarom ook steeds heroïscher en, ironisch genoeg, steeds eenduidiger. Elk station moet door een grote boog en een schuine glazen pui worden geduid, elke brug moet er uit zien alsof die door een Spaanse tovenaer is ontworpen en elk pleintje moet doen voorkomen dat de middeleeuwen er in de straatstenen voortleven.

Vroeger werden de symbolen van de staat in één stijl ontworpen, zodat je altijd wel wist wat het stadhuis was, wat het postkantoor en wat het station. Het probleem is nu dat de gebaren losse elementen zijn geworden die niet een ideologie of een werkelijke machtsstructuur vertegenwoordigen, maar een bijna willekeurige vormtaal die, als hij iets uitdrukt, voortkomt uit een interpretatie van abstracte natuurwetenschappelijke krachten. Welk gebouw en welke ruimte in Nederland drukt nu de democratie uit? Wat is het nieuwe symbool voor Amsterdam behalve de Zuidas, 'een wereldstad met Amsterdams karakter'? Waar stijgt het 'oranje boven' gevoel boven de Hema uit?

Ironisch genoeg is zelfs het geloof in een gedeelde cultuur en gedeelde normen en waarden geprivatiseerd. Als je het kan betalen, kun je er in Haverleij in wonen. De mythe van de heroïsche geschiedenis waaruit dit land is gesmeed, is opgedeeld in afzonderlijke woonelementen die te koop staan, in objecten die je in de woonboulevard vindt en in een vaag gevoel van ons tegen hun. Openbare ruimte is niet meer een modern ideaal van een gedeelde wereld, maar een nostalgisch idee over een verleden dat sommige van ons delen.

Toch leeft die open en wezenlijke gemeenschap in de grid van de polders, in wat er over is van de staat en in de gedeelde taal. De vraag is of we dat Nederlandse ook kunnen vatten en vastleggen in een werkelijkheid die we samen bewonen, bewerken en gebruiken. Wat Nederland nodig heeft, is niet minder winkels of grotere projecten, maar openbare ruimte die echt open is, infrastructuur die ons aan elkaar bindt, en steden die een karakteristieke identiteit uit hun geschiedenis en geografie ontwikkelen die open staat voor allen die er wonen of willen wonen. Dat hoeft niet zo ingewikkeld te zijn. Ik zou de leus van VROM omdraaien: Nederland is een groot idee, denk klein. Begin maar met de treinen: zorg ervoor dat ze van ons allemaal zijn, en dat de ruimte die we daarin delen net zo goed ontworpen is als die van onze auto's. Maak gemeentehuizen die geen winkelcentra zijn, maar echte fora voor de democratie. Maak van de sleutelprojecten open ruimten, waar je simpelweg kunt wachten op wat er gaat komen, of het nu een trein is of iets anders. Maak van elke Hoogstraat en Marktstraat een onthulling van de plek en een open as naar de toekomst!

16

PARTICULIER OPDRACHT- GEVERSCHAP EN VINEX

HANNA LÁRA PÁLSDÓTTIR

In vergelijking met andere Europese landen worden in Nederland weinig huizen in particulier opdrachtgeverschap gebouwd. Van de 67.000 woningen die in de periode 2000–2004 gemiddeld per jaar zijn gerealiseerd, waren dit er ongeveer 10.000. De regionale verschillen zijn groot. Vooral op locaties die door het rijk zijn aangewezen en gesubsidieerd, is het aandeel in particuliere opdracht gebouwde huizen gering.

In België wordt ongeveer tweederde van alle nieuwe woningen door particulieren gebouwd. In Frankrijk, Denemarken en Duitsland ligt dit percentage lager, met respectievelijk 40, 30 en 30 procent. Alleen in Duitsland wordt particulier opdrachtgeverschap via het beleid gestimuleerd (Keers et al. 1999).

Het verschil met Nederland is groot: hier wordt 13 procent van het totaal aantal nieuwe woningen in particulier opdrachtgeverschap gerealiseerd. In de landelijke gebieden is dit percentage overigens hoger dan in de stedelijke gebieden: 23 procent respectievelijk 8 á 9 procent¹.

De laatste tien jaar is het percentage woningen dat in particulier opdrachtgeverschap is gerealiseerd, geleidelijk gedaald (figuur 2). Deze landelijke trend vertaalt zich ook op regionale schaal. Vooral in de regio's waar van oudsher veel huizen in particuliere opdracht worden gebouwd, zoals Friesland, Drenthe en Zeeland, daalt dit aandeel het sterkst. Werd in Friesland (koploper in het particulier bouwen van woningen) in 1996 ongeveer de helft van de woningen via particulier opdrachtgeverschap gerealiseerd, in 2004 lag dit aandeel op één kwart. De teruglopende woningbouwproductie, de professionalisering van de markt en een afnemende politieke belangstelling voor het particuliere opdrachtgeverschap kunnen deze ontwikkeling enigszins verklaren. In het westen van het land is de relatieve afname geringer; hier wordt per jaar gemiddeld ongeveer zeven procent van de woningen in particuliere opdracht gebouwd. Figuur 1 toont het aandeel particulier opdrachtgeverschap als percentage van de totale woningbouw in het jaar 2004.

17

TABEL 1. Nieuwbouwwoningen naar opdrachtgever en locatie, gemiddeld percentage voor de periode 1995–2003

Locatie type	Overheid	Markt	Particulier	Totaal
Binnen bebouwingscontour 1971	40	52	8	32
Binnen bebouwingscontour 1996	20	57	23	21
Vinex uitleg	21	75	5	20
Overige geconcentreerde nieuwbouw	15	65	20	24
Verspreide nieuwbouw	1	6	93	2
Totaal nieuwbouw	25	60	16	100

Percentages tellen door afronding niet altijd precies op tot 100

Bron: CBS, bewerking RPB

Hoewel het aantal in particulier opdrachtgeverschap gebouwde woningen is afgenomen, is hun verdeling over de afzonderlijke bouwlocaties vrijwel gelijk gebleven. Het zijn vooral de door het land verspreide woningen die door particulieren worden ontwikkeld; de grotere inbreidings- en uitbreidingslocaties worden grotendeels gerealiseerd door de overheid en marktpartijen.

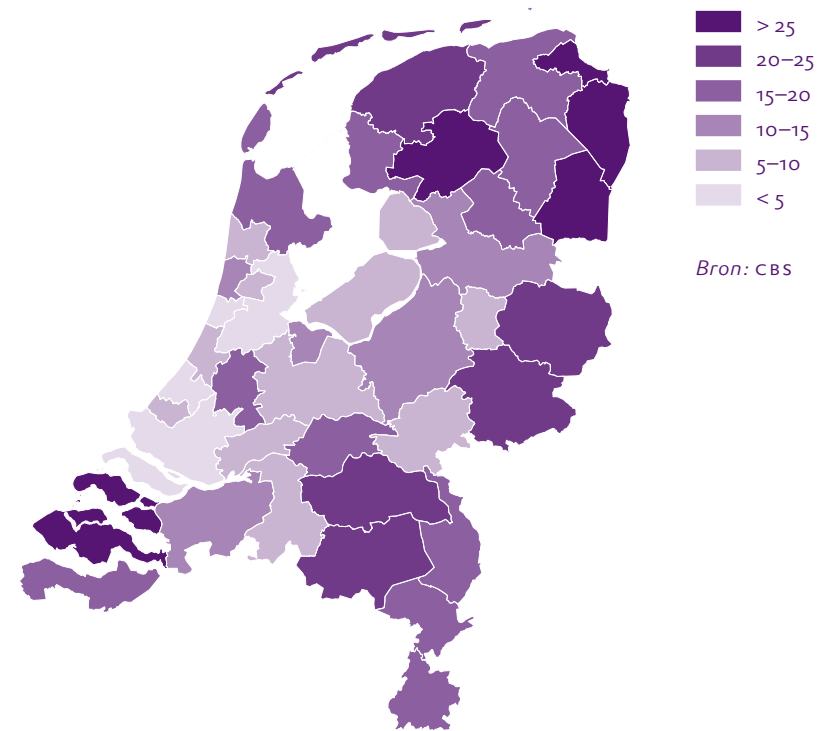
Op de zogenoemde Vinex-uitleglocaties in en aan de rand van de steden zijn in totaal gemiddeld 750 woningen per jaar via particulier opdrachtgeverschap gebouwd. In het noorden van het land is dit percentage hoger: 13 procent van de totale woningbouwproductie op de Vinex-uitleglocaties is in particulier opdrachtgeverschap gerealiseerd. In het oosten is dit aandeel negen procent, in het zuiden elf procent en in het westen gaat het hierbij om slechts 2 procent van de woningen op de Vinex-uitleglocaties. Relatief is op de Vinex-uitleglocaties slechts vijf procent van de gerealiseerde woningen via particulier opdrachtgeverschap gebouwd (tabel 1).

1. CBS-gebiedsindeling: Overige gemeenten, BON-gebieden en VINEX-stadsgebieden

LITERATUUR

Keers, G. et.al. (1999), Particulier opdrachtgeverschap in de woningbouw. Nederland en West Europa, Amsterdam: RIGO.

FIGUUR 1. Aandeel particulier opdrachtgeverschap in de woningbouw in 2004 per COROP gebied.

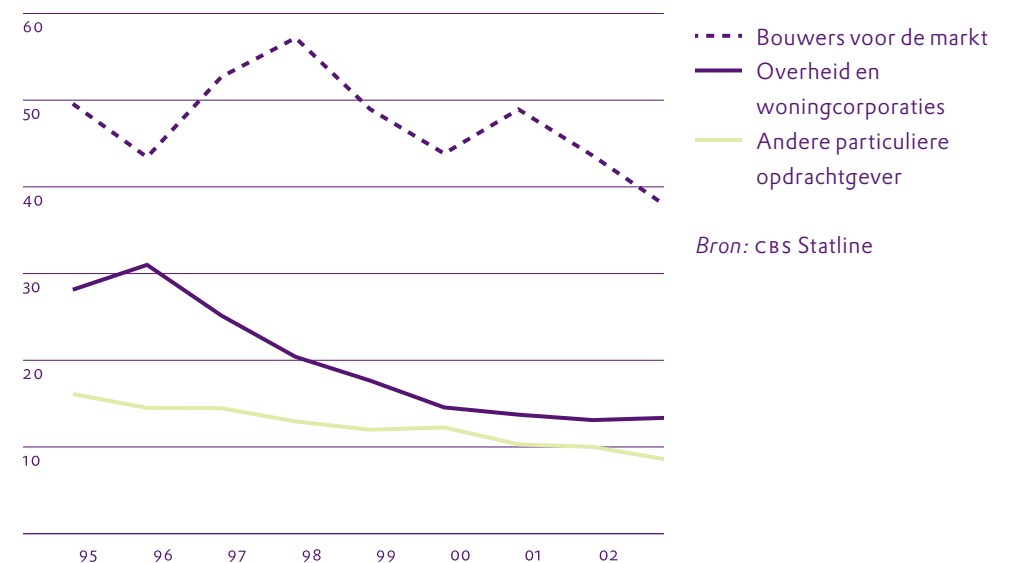

Bron: CBS

18

19

FIGUUR 2. Gerealiseerde woningen 1995–2004 (x 100)

Bron: CBS Statline

BERNARD HULSMAN

ANTON PIECK-KITSCH

Onlangs werd in Dresden de herbouwde Frauenkirche geopend, de beroemde barokkerk die tot de verwoesting in 1945 door het geallieerde bombardement het silhouet van de stad bepaalde. Na de Tweede Wereldoorlog werd de kerk niet hersteld, maar diende de ruïne als oorlogsmonument. Na de val van de muur en de Duitse eenwording werd besloten om de Frauenkirche alsnog weer op te bouwen.

De Frauenkirche is lang niet het enige oude bouwwerk dat na lange tijd van de aardbodem te zijn verdwenen, opnieuw is gebouwd. In veel Duitse steden, die vaak tijdens de Tweede Wereldoorlog voor een belangrijk deel werden vernietigd, wemelt het niet alleen van de wederopgebouwde kerken, bibliotheken en paleizen, maar worden er, zestig jaar na de oorlog, ook nog altijd plannen voor gemaakt. Zo wil de stad Berlijn het oude Stadtschloss herbouwen. Dit slot had de oorlog redelijk goed doorstaan maar werd in de Duitse Democratische Republiek alsnog als symbool van het verderfelijke Pruisen opgeruimd. Voor alsnog ontbreekt het geld voor herbouw.

Ook in Nederland rukt herbouw op. Zo werd kasteel Nederhemert veranderd van een ruïne in een blakend nieuw-oud kasteel. In Amsterdam ijvert een actiegroep voor de herbouw van het Paleis voor Volksvlijt, het glaspaleis dat eens op de plek van het gebouw van de Nederlandse Bank stond. En de dienst Stadsherstel wil Amsterdam een nieuwe Haringpakkerstoren cadeau geven, een gebouw van Hendrick de Keyser dat bijna twee eeuwen geleden werd gesloopt.

De reacties op dit soort plannen zijn voorspelbaar. De leden van verenigingen

als 'Vrienden van de binnenstad', die zich inzetten voor behoud en herstel van oud stedenschoon, staan te juichen. De meeste architecten, stedenbouwkundigen en architectuurcritici wijzen dergelijke plannen af als Anton Pieck-achtige kitsch.

Vreemd genoeg hoor je dit laatste verwijt nooit als het gaat om herbouw van twintigste-eeuw modernistische gebouwen. Zo viel er eind november geen onvertogen woord toen bekend werd dat het paviljoen dat Aldo van Eyck in 1966 had ontworpen voor een beeldtentoonstelling in park Sonsbeek in Arnhem, zou worden herbouwd in de beeldentuin van het museum Kröller-Müller. Integendeel, de herbouw bleek voor een belangrijk deel gefinancierd door architecten, van wie vermoedelijk een flink deel tegen de herbouw van de Haringpakkerstoren is. Aaron Betsky, de directeur van het Nederlands Architectuurinstituut, die nooit blijk heeft gegeven van nostalgische aanvechtingen, sprak instemmend van 'een halfvergeten herinnering die herrijst'.

Toch is de herbouw van het paviljoentje van Van Eyck welbeschouwd nog curieuzer dan die van de Haringpakkerstoren. Het paviljoen was immers bedoeld voor één zomer, maar krijgt nu alsnog een eeuwig leven. Het gebouwtje was bovendien ontworpen voor Sonsbeek, maar wordt nu, bijna een halve eeuw later, herbouwd op een heel andere plaats en in een heel andere context. Als de herbouw van de Haringpakkerstoren Anton Pieck-kitsch is, dan is het nieuwe paviljoen van Van Eyck dit in het kwadraat.